UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक १५ – डिसेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणीअंक : १५

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्रा.गणेश बेले ● प्रा.डॉ.प्रमोद अलोने ● प्रा.डॉ.किशोरचंद्र रेवतकर

❊ प्रकाशक ❊

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
ई–मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/–
वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/–; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/–

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने ‘संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे’ या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

१७ **A Bird's Eye view on Rural Development Schemes in India**
- Dr.Renuka Tiwari, Kamptee, Dist.Nagpur ------------------------ ६९

१८ **Novel practices and patterns in English Language Teaching: Problems and Discussions**
- Prof. Ritu Rani, Ranchi, Jharkhand ------------------------------ ७३

१९ **Role of Social Media in Social Movement : From Hashtag Revolution to implementation - Dr.Roopa Shah, 2) Dr.Sachin Surve, Chinchwad, Pune** --------- ७७

२० **Global Economic Crisis & Resilince - Dr.Rosalin Mishra, Nagpur** --------- ८१

२१ **Depiction of Various Issues of Women in Indian Society in the plays of Vijay Tendulkar**
- 1) Prof. Roshan Natke, 2) Dr.Hitendra Dhote, Desaiganj, Dist.Gadchiroli --- ८५

२२ **An Analysis of UPI & Digital Payments in India - 1) Dr.Rupesh Khumbalkar, 2) Dr.Rajvilas Karmore, Samudrapur, Dist.Wardha** ------------------- ८८

२३ **Arvind Adiga's The White Tiger: A Journey from Darkness to Light**
- Prof. Ganesh Bele, Samudrapur, Dist.Wardha --------------------- ९३

२४ **सामाजिक चळवळीत व परिवर्तनात समाज माध्यमांची भूमिका**
- डॉ.प्रदीप गजभिये, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर ------------------------- ९७

२५ **लिंग समानता व महिलांचे अधिकार** - १) प्रा.पिंकी बेलेकर, २) डॉ.आर.बी. साठे, चंद्रपूर --- १०१

२६ **भारतीय राजकारणात प्रसार माध्यमाची भुमिका** - डॉ.प्रशांत विघे, अमरावती. ---------- १०६

२७ **अमरावती विभागातील जलसिंचनाची स्थिती** - डॉ.प्रविण हाडे, रिसोड, जि.वाशिम ------- ११०

२८ **ग्रामीण कवितेतील कृषीविषयक जाणिवा** - प्रा.पुरुषोत्तम निर्मळ, बोरगाव मंजू, जि.अकोला --- ११४

२९ **स्त्री आणि शिक्षण** - प्रा.राजू बुरीले, नागपूर ------------------------------ ११९

३० **डॉ. प्रतिमा इंगोले यांच्या राशाटेक कादंबरीतील ग्रामीण स्त्रीचे भावविश्व**
- १) डॉ.राखी मुधोळकर, २) डॉ.विलास खुणे, गडचिरोली -------------------- १२३

३१ **वैदर्भीय संत गाडगे बाबा व संत सावजी महाराज यांचे समाज जागृती विषयक विचार**
- डॉ.राम उमाटे, गडचिरोली -------------------------------------- १२६

३२ **वर्धा जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे कामकाज आणि आर्थिक विश्लेषणाचा अध्ययन**
- डॉ.रमेश निखाडे, समुद्रपूर, जि.वर्धा --------------------------------- १३०

३३ **भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतरे** - डॉ.आर.जी. सुरळकर, मेहकर. -------- १३५

३४ **पर्यावरण ऱ्हासास कारणीभूत प्रमुख मानवनिर्मित घटकांचे विश्लेषण**
- डॉ.प्रफुल ढोके, नरखेड, जि.नागपूर ---------------------------------- १३९

३५ **मेळघाटातील हंगामी स्थलांतरित शेतमजुरांची स्थिती व समस्यांचे अध्ययन**
- डॉ.राधेशाम ठाकरे, नरखेड, जि.नागपूर -------------------------------- १४४

३६ **स्त्रीयांचा राजकारणातील सहभाग** - प्रा.प्रमोदिनी खोरगडे, थडीपवनी. --------------- १४८

३७ **मराठी साहित्यातील ग्रामीण कवितेचे बदलते स्वरूप-** १)डॉ.प्रियंका बागमारे, देसाईगंज वडसा, जि.गडचिरोली;
- २) डॉ.पद्माकर वानखेडे, ब्रह्मपुरी, जि.चंद्रपूर ----------------------------- १५३

३८ **भारतीय श्रमिक बाजारपेठेतील समस्या** - प्रा.सचिन कुंभार, जळगाव --------------- १५८

भारतीय श्रमिक बाजारपेठेतील समस्या

डॉ.सचिन भास्कर कुंभार
अर्थशास्त्र विभाग
डॉ.अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव

सारांश :

भारतासारख्या विकसनशील देशात श्रमासंबंधी शिक्षण देण्यासाठी तसेच श्रम समस्यांचे प्रशिक्षण आणि संशोधन करण्यासाठी विविध श्रमिक संघटना आणि विश्वविद्यालये समान आधारावर कार्यरत असतात. आधुनिक भारतीय समाजात अनेक कारणांनी श्रमाचे महत्त्व सातत्याने वाढत आहे. औद्योगिकरण, उत्पादकतेत वाढ, औद्योगिक शांतता, उद्योग व्यवस्थापनात श्रमिकांचा सहभाग, प्रगतीशील श्रम कायदे, श्रमिकांची वर्ग इत्यादींमुळे उत्पादनांच्या अन्य साधनांपेक्षा श्रम हे निश्चितच भिन्न आहेत. श्रमाला श्रमिकांपासून वेगळे करता येत नाही. कारण श्रमिकांना श्रम करण्यासाठी कार्याच्या ठिकाणी स्वतः जावे लागते. म्हणून श्रमिक आपल्या कार्यात अधिक रुची दाखवित असतात.

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत श्रम शक्तीला भांडवल हे पूणपणे पर्यायी नसते. तरी पण देशातील आर्थिक विकासात वाढ घडवून आणण्यासाठी भांडवलाला अधिक महत्त्व दिले पाहिजे. त्याशिवाय देशातील एकूण उत्पादन क्षमतेत वाढ होणार नाही. म्हणून श्रमिकांना आपली कार्यक्षमता सिद्ध करण्यासाठी त्यांच्या योग्यतेप्रमाणेच काम दिले पाहिजे. त्यातूनच आधुनिक व्यावसायिक क्षेत्रात देशाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी श्रम शक्तीचा योग्य प्रकारे विकास होणे महत्त्वाचे असते. श्रम अर्थव्यवस्थेत श्रमिकांना आपल्या ज्ञानाचा योग्य प्रकारे उपयोग करून आर्थिक विकासात आपली भूमिका आणि महत्त्व स्पष्ट करता येते.

भारतीय श्रमिक बाजाराला महत्त्वाची आव्हाने आहेत ज्यांना शाश्वत आणि सर्वसमावेशक वाढीसाठी संबोधित करणे आवश्यक आहे. धोरणात्मक सुधारणा, कौशल्य विकासाला चालना देणे, सकारात्मक कार्यसंस्कृती वाढवणे आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, या समस्यांचे निराकरण करण्यात भविष्यातील व्यवस्थापकांची महत्त्वाची भूमिका आहे. या समस्या समजून घेऊन आणि सक्रियपणे त्यांच्यात गुंतून राहून भविष्यातील व्यवस्थापक भारताच्या कार्यबलाची (कर्मचाऱ्यांची) खरी क्षमता उघड करण्यात आणि सर्वांसाठी समृद्ध भविष्य सुनिश्चित करण्यात योगदान देऊ शकतात.

बीजशब्द/मुख्य शब्द -

श्रमिक, कामगार समस्या, समाजासाठी धोका, नियोक्ते, संस्था, कार्यबल.

प्रस्तावना :

श्रम हे उत्पादन प्रणालीचे एक अविभाज्य अंग असल्याने त्याची उपेक्षा करणे योग्य नाही. आजच्या जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात श्रमिकांना समाजाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. म्हणून सरकारी संस्था, सेवाभावी संस्था, नियोजनकार, सेवायोजक आणि अन्य सर्व संबंधित व्यक्ती या श्रमिक आणि त्यांच्या समस्यांच्या अभ्यासात अधिक रुची घेतात. भारतासारख्या विकसनशील देशात श्रमासंबंधी शिक्षण देण्यासाठी तसेच श्रम समस्यांचे प्रशिक्षण आणि संशोधन करण्यासाठी विविध श्रमिक संघटना आणि विश्वविद्यालये समान आधारावर कार्यरत असतात. आधुनिक भारतीय समाजात अनेक कारणांनी श्रमाचे महत्त्व सातत्याने वाढत आहे. औद्योगिकरण, उत्पादकतेत वाढ, औद्योगिक शांतता, उद्योग व्यवस्थापनात श्रमिकांचा सहभाग, प्रगतीशील श्रम कायदे, श्रमिकांची वर्ग इत्यादींमुळे उत्पादनांच्या अन्य साधनांपेक्षा श्रम हे निश्चितच भिन्न आहेत. श्रमाला श्रमिकांपासून वेगळे करता येत नाही. कारण श्रमिकांना श्रम करण्यासाठी कार्याच्या ठिकाणी स्वतः जावे लागते. म्हणून श्रमिक आपल्या कार्यात अधिक रुची दाखवित असतात. श्रमिक आपले श्रम विकत असला तरी तो स्वतःला मात्र विकत नाही. तो श्रमाला आपली संपत्ती मानतो. श्रमिकांना आपल्या श्रमामुळेच समाजात आपले अस्तित्व निरंतर टिकवून ठेवता येते. तरी पण श्रमिकांना आपल्या प्रगतीत वाढ करण्यासाठी श्रमाची मागणी आणि श्रमाचा पुरवठा यामध्ये समन्वय साधणे आवश्यक असते. कारण श्रम हे श्रमिकांच्या अंगभूत असतात. त्यामुळे श्रमिकांना आपले श्रम विकतांना आपल्या हिताचा विचार करावाच लागतो. जसे – भांडवलदार आणि जमीनदार यांचे अस्तित्व भांडवल आणि भूमी यापेक्षा स्वतंत्र असते तसे श्रमाचे अस्तित्व श्रमिकांपासून स्वतंत्र करता येत नाही.

श्रमाचे महत्त्व आधुनिक युगात श्रम सिद्धांताच्या अध्ययनाला विशेष प्राधान्य दिले जाते. वर्तमान व्यावसायिक

 ISSN No. 2394-5990

वातावरणात आर्थिक अध्ययनाचे एक प्रमुख साधन म्हणून श्रमाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. भारताच्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेत समाजवादी पद्धतीचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. त्यामुळे समाजवादी अर्थव्यवस्थेत आर्थिक प्रणालीचा एक मानवी घटक म्हणून श्रमाला महत्त्व आहे. म्हणून श्रम हा आर्थिक नियोजनाचा प्रमुख आधार मानला जातो. तसेच आर्थिक नियोजनाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याचे ते एक माध्यम मानले जाते. बौद्धिक दृष्टीकोनातून श्रमाची भूमिका अधिक व्यापक आहे.

उत्पादनाच्या अन्य घटकांच्या तुलनेत श्रम हा उत्पादनाचा सक्रिय घटक आहे. सद्यस्थितीत उत्पादनाच्या प्रक्रियेत श्रमाचे सहकार्य अनिवार्य झाले आहे. कारण देशात विपूल नैसर्गिक संपदा उपलब्ध असतांना देखील मानवी श्रमाशिवाय त्या देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणता येत नाही. तात्पर्य, देशाच्या अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक उत्पादनात वाढ करण्यासाठी उत्पादनाच्या अन्य घटकांपेक्षा श्रम या घटकाचे महत्त्व निश्चितच वेगळे आहे. म्हणूनच आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत साधन आणि साध्य या दोन्हींच्या स्वरूपात मानवी श्रमाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूण मानली जाते.

सामान्यपणे नैसर्गिक संसाधनांना श्रमिक वर्गांद्वारेच मूर्त स्वरूप दिले जाते. म्हणून पीटर ड्रकर या प्रसिद्ध व्यवस्थापन शास्त्रज्ञाने श्रम शक्तीलाच निर्मिती असे नाव दिले आहे. त्यामुळे प्रत्येक देशातील श्रमिक हे आपापल्या कार्यक्षमतेच्या बळावर निर्मितीचे ज्ञान संपादन करीत असतात. तसेच आणपल्या कल्पकतेच्या आधारावर आपापली कार्य प्रभावीपणे करीत असतात. त्याआधारे देशातील एकूण आर्थिक विकासाची साधने जगासमोर येतात. श्रमिकांच्या कार्यांचे स्वरूप, व्याप्ती आणि पद्धतीतून नेहमीच प्रगट होत असते. संघटन शक्तीची निर्मिती, प्रशिक्षण आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडवून आणण्यासाठी अशा ज्ञानाचा उपयोग केला जातो. जर व्यक्तींच्या समुहाने आपली संघटन शक्ती अनुकूल पद्धतीने निर्माण करून ती आपल्या कामात उपयोगात आणली तर त्यांच्या कार्याचा प्रभाव निश्चितच वाढतो. त्यातूनच व्यक्तींच्या कार्यक्षमतेत वाढ होऊन देशाच्या एकूण आर्थिक विकासात वाढ होण्याला मदत मिळते. तसेच श्रमिकांच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणांद्वारे त्यांच्या एकूण व्यक्तीमत्व विकासात वाढ होऊन देशाच्या आर्थिक विकासाला ती प्रेरणादायी ठरते. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला आपली कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी विशिष्ट कालावधीची आवश्यकता असते. अवधीची परिस्थितीत प्रत्येक व्यक्तीला आपली क्षमता समजल्याशिवाय तिला स्वतःची क्षमता आणि योग्यता हव्या त्या पद्धतीने उपयोगात आणता येत नाही. म्हणूनच लहान वया पासूनच मुलांना स्वतःची गुणवत्ता आणि योग्यता वाढविण्यासाठी प्रत्येक देशामध्ये विविध प्रकारच्या शैक्षणिक प्रक्रियांवर अधिक भर दिला जातो. त्यामुळेच मुलांना वेळेचे महत्त्व समजते आणि भविष्यकाळात देशाच्या एकूण आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्याला संधी आणि गती मिळते. विकसीत देशातील बहुतांश लोक काळाची पाऊले ओळखून स्पर्धेत आपली कार्यक्षमता सिद्ध करण्यासाठी नेहमीच तयार असतात. त्यामुळेच त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास होतो. तसेच राष्ट्रीय विकासात वाढ होण्याला मदत मिळते. त्या तुलनेत अविकसीत आणि विकसनशील देशातील लोकांची एकूण कार्यक्षमता फारच कमी असते. वास्तविक श्रम हा उत्पादनाचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत श्रम शक्तीला भांडवल हे पूणपणे पर्यायी नसते. तरी पण देशातील आर्थिक विकासात वाढ घडवून आणण्यासाठी भांडवलाला अधिक महत्त्व दिले पाहिजे. त्याशिवाय देशातील एकूण उत्पादन क्षमतेत वाढ होणार नाही. म्हणून श्रमिकांना आपली कार्यक्षमता सिद्ध करण्यासाठी त्यांच्या योग्यतेप्रमाणेच काम दिले पाहिजे. त्यातूनच आधुनिक व्यावसायिक क्षेत्रात देशाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी श्रम शक्तीचा योग्य प्रकारे विकास होणे महत्त्वाचे असते. श्रम अर्थव्यवस्थेत श्रमिकांना आपल्या ज्ञानाचा योग्य प्रकारे उपयोग करून आर्थिक विकासात आपली भूमिका आणि महत्त्व स्पष्ट करता येते.

भारतातील श्रमशक्तीचे सर्वात मोठे प्रमाण प्राथमिक क्षेत्रात गुंतलेले आहे. हे क्षेत्र ५०-६०% लोकसंख्येला रोजगार देते. प्राथमिक क्षेत्रात शेतीचा समावेश होतो. हे कच्चा माल क्षेत्र म्हणूनही ओळखले जाते. कृषी, पीक उत्पादन, पशुपालन, मत्स्यपालन आणि खाणकाम या सर्वांचा प्राथमिक क्षेत्रात समावेश होतो.

शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण आणि वाहतूक यासारख्या तृतीयक क्षेत्रातील क्रियाकलापांच्या मागणीत वाढ यासह तृतीय श्रेणीतील उत्पादन वाढण्याची अनेक कारणे आहेत. कृषी क्षेत्राच्या तसेच माहिती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्राच्या विकासामुळे तृतीयक क्षेत्रातील क्रियाकलाप वाढले आहेत. उत्पन्नाच्या पातळीत वाढ झाल्यामुळे तृतीयक क्षेत्रातील क्रियाकलापांचे उत्पादन सुधारले आहे. तथापि आम्ही असे म्हणू शकत नाही की तृतीयक क्षेत्र हे एकमेव

संघटित क्षेत्र आहे. दुय्यम क्षेत्रातील कामगार जसे की नोंदणीकृत औद्योगिक कामगार देखील संघटित क्षेत्रांतर्गत येतात. शिवाय तृतीयक क्षेत्रात नोकऱ्या निर्माण करण्याशी सरकारी खर्चाचा कोणताही संबंध नाही.

उद्दिष्टे :

१)भारतीय बाजारपेठेतील श्रमिकांचे वर्गीकरण अभ्यासणे.

२)भारतीय श्रमिक बाजारपेठेतील समस्यांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

१) भारतीय बाजारपेठेतील श्रमिकांचे अनेक प्रकार दिसून येतात.

२) भारतीय श्रमिक बाजारपेठेत श्रमिकांना विविध समस्या दिसून येतात.

संशोधन पद्धती :

या शोध निबंधासाठी संशोधकाने दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर केलेला आहे.

भारतातील श्रम बाजाराची रचना अनेक स्तरांनी बनलेली आहे. सरकारी कायद्यानुसार, कामगार क्षेत्राचे वर्गीकरण कौशल्याच्या आधारे केले जाते ज्या मध्ये अकुशल, अर्ध-कुशल, कुशल, अत्यंत कुशल समावेश होतो तर कार्यक्षेत्राच्या दृष्टीने कर्मचाऱ्यांचे वर्गीकरण हे व्यवस्थापकीय कर्मचारी आणि कामगार असे केले जाते.

भारतातील कामगार दलाचे वर्गीकरण :

भारतातील कामगार शक्ती संघटित आणि असंघटित क्षेत्रात विभागली जाऊ शकते.

असंघटित क्षेत्र :- असंघटित आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांना कायदेशीर आणि सामाजिक संरक्षण देऊन भारतीय कामगार क्षेत्रातील सुधारणांसाठी भारत सरकार खूप उत्सुक आहे. तथापि भारतातील अनौपचारिक कर्मचाऱ्यांच्या संख्येबद्दल कोणीही पूर्णपणे स्पष्ट नाही ही प्रमुख समस्या आहे. सन २०१८-१९च्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार एकूण कामगारांपैकी ९३% अनौपचारिक आहेत. NITI आयोगाच्या अहवालानुसार भारतातील ८५% कर्मचारी अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत आहेत. असंघटित क्षेत्र सांख्यिकी समितीच्या राष्ट्रीय सांख्यिकी आयोग २०१२ च्या अहवालानुसार अनौपचारिक कर्मचारी संख्या एकूण कर्मचाऱ्यांच्या ९०% पेक्षा जास्त आहे.

असंघटित क्षेत्राचे वर्गीकरण :-

कामगार मंत्रालयाने असंघटित क्षेत्राचे ४ प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले आहे.

१. व्यवसाय - यात मच्छीमार, भूमिहीन शेतमजूर, लहान आणि सीमांत शेतकरी, बांधकाम कामगार, विडी रोलिंग, विणकर, दगडखाणीतील कामगार, तेल गिरण्या, वीटभट्ट्या, करवत, चामड्याचे कामगार, पॅकिंग आणि लेबलिंग, पशुपालन कामगार इ.

२. रोजगाराचे स्वरूप - स्थलांतरित कामगार, आकस्मिक मजूर, कंत्राटी कामगार, बंधपत्रित आणि शेतमजूर.

३. विशेष त्रस्त श्रेणी - सफाई कामगार, ताडी टॅपर्स, लोडर व अनलोडर्स इ.

४. सेवा श्रेणी - घरगुती कामगार, भाजी विक्रेते, फळ विक्रेते, फुटपाथ विक्रेते, वृत्तपत्र विक्रेते, हातगाडी चालक.

संघटित क्षेत्र :- संघटित क्षेत्रातील कामगार हे सरकारी संस्था, सरकारी मालकीचे उद्योग,खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांमध्ये काम करतात.

वेतनावरील संहिता :- सन २०१९ विधेयक - हे विधेयक कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाने सादर केले. जुलै २०१९ मध्ये लोकसभेत हे विधेयक मंजूर करण्यात आले आणि ऑगस्ट २०१९ मध्ये ते राज्यसभेत मंजूर करण्यात आले. हे विधेयक सादर करण्याचा मुख्य उद्देश सर्व नोकऱ्यांमधील वेतन आणि बोनस देयके नियंत्रित करणे हा होता. वेतन संहिता २०१९ ही चार कायद्यांना पुनर्स्थित करते. ती म्हणजे समान मोबदला कायदा १९७६, बोनसचे पेमेंट कायदा १९९५, किमान वेतन कायदा १९४८, वेतन देय कायदा १९३६ इ.आहेत.

भारतातील श्रम बाजारावर परिणाम करणाऱ्या अनेक शक्ती आहेत ज्या म्हणजे पायाभूत सुविधा आणि शहरीकरण जे केंद्र सरकारचा खर्च आणि शहरीकरण मध्ये विभागले जाऊ शकतात. माहिती तंत्रज्ञान विभागातील ऑटोमेशन आणि ज्ञान-गहन कार्य करणारे घटक, नवीन डिजिटल इकोसिस्टम आणि स्वतंत्र कार्य तंत्रज्ञान सक्षम नोकऱ्या, मुद्रा कर्ज आणि स्वयं-साय्यता गट कर्ज, नोकऱ्या निर्माण करणारी क्षेत्रे, वाढत्या सरकारी खर्चामुळे केंद्र सरकारच्या विविध प्रकल्पांमध्ये वाढलेल्या खर्चामुळे अनेक क्षेत्रांमध्ये नवीन नोकऱ्या निर्माण झाल्या आहेत. भारतातील बहुसंख्य रोजगार निर्मितीत योगदान देणारे क्षेत्र ही रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग, रेल्वे, ग्रामीण विकास, दूरसंचार, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण, वीज निर्मिती, गृहनिर्माण आणि शहरी दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण इत्यादी आहेत.

भारतातील कामगार क्षेत्रासमोरील समस्या

भारतातील श्रमिक बाजारपेठेत अनेक समस्या आहेत. काही मुद्दे खाली नमूद केले आहेत.

१. स्थलांतरित मजूर - यात घरगुती स्थलांतरित कामगार आणि परदेशात स्थलांतरित कामगार. परदेशातील स्थलांतरित कामगार प्रामुख्याने मध्य पूर्व देशांमध्ये आहेत. काही प्रकरणांमध्ये त्यांना असुरक्षित कामाची परिस्थिती, खराब राहणीमान, न मिळालेला पगार यासारख्या कामगार समस्यांचा सामना करावा लागतो.

२. बंधपत्रित मजूर - हा एक प्रकारचा रोजगार आहे ज्यामध्ये उच्च-व्याजदरांमुळे कर्जाची परतफेड करण्यात अक्षमतेमुळे कर्मचाऱ्याला नियोक्त्यासोबत काम करण्यास भाग पाडले जाते. बंधपत्रित मजुरी अनिश्चित काळासाठी असते. बंधपत्रित मजुरांना रोजगार देणारे क्षेत्र कृषी, बेकायदेशीर खाणकाम, वीटभट्ट्या आणि दगड खाणी इ. भारताने बंधपत्रित कामगार व्यवस्था निर्मूलन कायदा १९७६ अंमलात आणला जो बंधपत्रित कामगार प्रथेला प्रतिबंधित आणि गुन्हेगारीकरण करतो.

३. बालकामगार - शालेय शिक्षणाचा अभाव आणि गरिबीमुळे मोठ्या संख्येने मुलांना मजुरीच्या कामात भाग पाडले गेले. भारतातील बालमजुरी थांबवण्यासाठी भारताने बालकामगार प्रतिबंध आणि निर्मूलन कायदा १९८६ पास केला आहे.

भारतीय श्रमिक बाजारपेठेतील प्रमुख समस्या आणि अधिक समावेशक व उत्पादक कार्यबल वाढवण्यासाठी सुधारणांची आवश्यकता :-

भारतीय श्रमिक बाजारपेठेतील आठ प्रमुख समस्यांवर प्रकाश टाकतो आणि अधिक समावेशक व उत्पादक कार्यबल वाढवण्यासाठी सुधारणांची आवश्यकता पुढीलप्रमाणे अधोरेखित केली आहे.

अतिरिक्त श्रमशक्ती :- भारतासमोर अतिरिक्त श्रमशक्तीचे महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे प्रामुख्याने त्याच्या वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे आधीच संपूर्ण बाजारपेठेत मजुरांची सतत भर घातल्याने बेरोजगारी आणि अल्प बेरोजगारी उच्च पातळीवर जाते. भविष्यातील व्यवस्थापकांना पुरेशी मागणी निर्माण करण्यासाठी आणि या अतिरिक्त श्रमशक्तीसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण उपाय शोधण्याची गरज आहे.

अकुशल कामगार :- भारतीय श्रमिक बाजारपेठेतील एक महत्त्वाची समस्या म्हणजे मोठ्या संख्येने अकुशल कामगारांचे प्रमाण. व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये मर्यादित प्रवेश कौशल्य विकासात अडथळा आणतो ज्यामुळे या व्यक्तींना अर्थपूर्ण रोजगार मिळवणे कठीण होते. भविष्यातील व्यवस्थापक कौशल्य विकास उपक्रमांना पाठिंबा देऊन व्यावसायिक शिक्षणाला चालना देऊन आणि कौशल्यातील अंतर भरून काढण्यासाठी उद्योगातील भागधारकांसोबत सहकार्य करून योगदान देऊ शकतात.

कुशल शोषण उपलब्ध :- भारतात कुशल कामगारांची उपलब्धता असूनही, शोषण दर अधिक आहे. अभियांत्रिकी आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रमाच्या पदवीधरांसह अनेक तांत्रिकदृष्ट्या शिक्षित व्यक्तींना रोजगाराच्या योग्य संधी शोधण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. भविष्यातील व्यवस्थापकांनी उद्योग-शैक्षणिक संबंध वाढवण्यावर, इंटर्नशिप्स आणि अप्रेंटिसशिप कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देण्यावर आणि कुशल कामगारांचे शोषण वाढविण्यासाठी उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यावर सरकारने लक्ष केंद्रित केले पाहिजे जेणे केऊन कुशल कामगारांचे शोषण होणार नाही.

अपूर्णता :- भारतीय श्रमिक बाजारपेठ माहितीची विषमता, अपुरे मनुष्यबळ नियोजन, बालकामगार पद्धती आणि श्रमशक्तीच्या वापरासाठी योग्य एजन्सीचा अभाव यासारख्या अपूर्णतेने ग्रस्त आहे. भविष्यातील व्यवस्थापक पारदर्शकतेला चालना देऊन, जबाबदार व्यवसाय पद्धतींना प्रोत्साहन देऊन आणि श्रमिक बाजारातील निष्पक्ष संचालन सुनिश्चित करणाऱ्या धोरणांना समर्थन देऊन योगदान देऊ शकतात.

कार्यसंस्कृती :- भारतीय कामगार दलातील कार्यसंस्कृती सुधारणे आवश्यक आहे. अस्वास्थ्यकर कामाच्या पद्धती, कमी उत्पादकता आणि शिस्तीचा अभाव आर्थिक वाढीस अडथळा आणतो आणि शोषण क्षमता कमी करतो. भविष्यातील व्यवस्थापकांनी प्रभावी नेतृत्व, कर्मचाऱ्यांच्या सहभागाच्या पुढाकारांच्या माध्यमातून आणि कर्मचाऱ्यांमध्ये मालकी आणि व्यावसायिकतेची भावना वाढवण्याच्या माध्यमातून सकारात्मक कार्यसंस्कृती वाढवण्यास प्राधान्य दिले पाहिजे.

लढाऊ संघवाद :- भारतातील काही क्षेत्रांमध्ये आणि राज्यांमध्ये लढाऊ संघवाद हे एक महत्त्वाचे आव्हान आहे. ट्रेड युनियन्समधील अस्वास्थ्यकर प्रथा आणि दहशतवाद सुसंवादी नियोक्ता-कर्मचारी संबंधांना बाधा आणतात आणि उत्पादकता आणि औद्योगिक वाढीवर विपरित परिणाम

करू शकतात. भविष्यातील व्यवस्थापकांनी रचनात्मक संवादासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत, सहयोगी निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी एक सहकारी वातावरण वाढवावे.

बेरोजगारी :- भारतीय श्रमिक बाजारपेठेत बेरोजगारी ही एक गंभीर समस्या आहे. प्रच्छन्न बेरोजगारी, हंगामी बेरोजगारी, सामान्य बेरोजगारी आणि सुशिक्षित बेरोजगारी प्रचलित आहे. भविष्यातील व्यवस्थापकांना रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन देणाऱ्या उद्योजकतेला पाठिंबा देणाऱ्या आणि उच्च रोजगार क्षमता असलेल्या क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक करणाऱ्या धोरणांचा पुरस्कार करणे आवश्यक आहे. त्यांनी विशिष्ट प्रकारच्या बेरोजगारीचे निराकरण करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण उपाय देखील शोधले पाहिजेत.

कामगार सुधारणांचा अभाव :- भारतीय कामगार बाजारपेठेत व्यापक कामगार सुधारणांचा अभाव आहे ज्या त्यांच्या वाढीसाठी आणि अनुकूलतेसाठी आवश्यक आहेत. १९९० च्या दशकात आर्थिक सुधारणा असूनही, कामगार सुधारणा तुलनेने संथ होत्या. भविष्यातील व्यवस्थापकांनी धोरणात्मक चर्चांना आकार देण्यामध्ये, तर्कसंगत आणि प्रगतीशील कामगार सुधारणांचा पुरस्कार करण्यात आणि कामगार आणि नियोक्ता या दोघांच्या हिताचा विचार करणाऱ्या संतुलित दृष्टिकोनाचा प्रचार करण्यात सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे.

निष्कर्ष – भारतीय श्रमिक बाजाराला महत्त्वाची आव्हाने आहेत ज्यांना शाश्वत आणि सर्वसमावेशक वाढीसाठी संबोधित करणे आवश्यक आहे. धोरणात्मक सुधारणा, कौशल्य विकासाला चालना देणे, सकारात्मक कार्यसंस्कृती वाढवणे आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, या समस्यांचे निराकरण करण्यात भविष्यातील व्यवस्थापकांची महत्त्वाची भूमिका आहे. या समस्या समजून घेऊन आणि सक्रियपणे त्यांच्यात गुंतून राहून भविष्यातील व्यवस्थापक भारताच्या कार्यबलाची (कर्मचाऱ्यांची) खरी क्षमता उघड करण्यात आणि सर्वांसाठी समृद्ध भविष्य सुनिश्चित करण्यात योगदान देऊ शकतात.

संदर्भ :-

१) श्रम अर्थशास्त्र - डॉ.सुधीर बोधनकर, डॉ.साहेबराव चव्हाण,. श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

२) Role of Labour in India's Development (Publication to Commemorate 'Azadi Ka Amrit Mahotsav') V.V.Giri National Labour Institute 2022

३) https://smsvaranasi.com-major-problems-in-indian-labor-market-future-managers-should-know-about/.

४) https:// labour.com/ without-labour-nothing-prospers/